

הלוואה בריבית לגוי

- א. מבוא
- ב. מהי הלוואה
- ג. דין התורה
1. איסור ריבית למלווה
 2. איסור ריבית ללווה
- ד. מקור היתר ריבית בגוי
1. המקור בתורה
 2. המקור בגמרא
- ה. השלכות מעשיות בגולה
- ו. המצב בימינו
1. בנק בבעלות נכרית
 2. הלוואה לאדם שאינו יהודי
- ז. סיכום

א. מבוא

במאמר זה ננסה לברר האם בהלוואות בהן מעורב נוכרי קיימת בעיה הלכתית של איסור ריבית. על מנת לענות על שאלה זו נברר את מטרתו העקרונית של מושג ההלוואה, ולאור זאת נבין מדוע נאסרה הריבית בהלוואה. בעקבות הבנת טעמי איסור ריבית בהלוואות לישראל, נעסוק בהשלכות טעמים אלו על ריבית לגוי מנקודת המבט המקראית. לאחר מכן, נראה כיצד חכמים התמודדו עם בעיית ריבית זו בגלות, החל מתקופת הגמרא ועד לשולחן ערוך, וננסה ממקורות אלו להסיק מסקנות בנוגע להלוואות לגויים בימינו.

ב. מהי הלוואה

רבים מסתכלים על הלוואה כסוג של צדקה, אך לדעתי יש הבדל מהותי בין צדקה להלוואה. אדם שמקבל צדקה מקבל כסף במיועד לשמשו בצרכיו האישיים. אדם מקבל צדקה בשביל לקנות אוכל, בגדים או שאר מצרכים בסיסיים. אם כן, צדקה היא פתרון זמני לאדם שגורלו לא שפר עליו. אולם צדקה כזו עוזרת לעני הרעב ללחם, אך לא לעני הרוצה לצאת ממעגל העוני.

ישנו סוג אחר צדקה, והוא נתינת יכולת פרנסה. אדם חסר עבודה שמקבל עבודה מכניס סוג של יציבות לחייו, במקרים רבים לאחר זמן רב של חוסר יציבות. אדם שמכניס עני כשותף לעסקיו יכול לגרום לו ליציבות למשך מספר שנים טובות, ולדאוג לכך שלא יהיה רעב ללחם לתקופה ארוכה. הרמב"ם (מתנות עניים י, ז) מחשיב מעשה

כזה כצדקה במדרגה הגבוהה ביותר.¹ המשותף למעשים המוגדרים כצדקה הוא שבעל הצדקה מעניק לעני דבר שהעני אינו יכול להשיג לבדו.

לעומת זאת, מטרת ההלוואה אינה להעביר כספים או יכולת התפרנסות מאדם לאדם. הלוואה היא כלי לייצוב חברה קיימת. חברה בעלת תנודות כלכליות היא חברה לא בריאה, ויכולתה של חברה להישאר חזקה כלכלית תלויה ביציבות שלה. הלוואה נותנת תמיכה כלכלית העוזרת לאדם להישאר ברמת חייו הבסיסית ולא להידרדר למעגל עוני כבד יותר. אדם המקבל הלוואה משתמש בכסף שקיבל במקום למכור את חפציו, ובכך שומר על יציבות בבתו. היציבות בבית מאפשרת לאדם לחשוב בצורה עסקית מוצלחת יותר, ובכך מסייעת לשמור על יציבות כלכלית של החברה כולה.

על מנת להמחיש את ההבדל נביא דוגמה. נגר עני צריך לקנות עצים כדי שיהיו לו חומרי גלם איתם הוא יכול לעבוד. כדי לממן את העצים הוא יכול למכור את התנור שבבתו, אך אז הדבר הראשון שיעמוד בראשו יהיה כיצד הוא מצליח להחזיר את התנור. סגנון מחשבה כזה יגרום לו להשקיע בטוח הקצר ולזנוח השקעות לטווח ארוך. הלחץ המתמיד של עול הפרנסה עשוי לגרום לו לעמוד במקום, ומרוב הרצון להחזיר את התנור הוא עלול בקלות לחזור לנקודת ההתחלה, ולהיות עם התנור ובלי העצים.

אולם, במידה והתנור נשאר בבית, הלך המחשבה של הנגר יפנה לכיוון הגדלת הרווח. הוא יוכל לחכות לזמן הנכון, לקבל יותר כסף על המוצר, ובכך לשפר את מצבו הכלכלי. העני לא קיבל כסף חינם, שהרי עליו להחזיר את ההלוואה בעוד זמן מה, ומאזנו הכלכלי לא השתנה, אך בפועל הוא קיבל מרווח ביטחון כלכלי שעוזר לו להתנהל בצורה חכמה ויעילה יותר.

עם זאת, ההלוואה לא מתאימה לכל סיטואציה. עני ששיג בקושי את לחמו עלול להינזק מהלוואה. כפי שאמרנו, אדם כזה יחשוב קודם כל איך הוא משיג אוכל, ויקנה אוכל לצרכי מחייתו. עני שכזה מתחיל את עסקיו עם פחות כסף מהכמות אותה הוא אמור להחזיר. כאשר הוא ינסה להרוויח כסף, כל מטרתו תהיה להשלים את החסר, וההחלטות העסקיות שלו יהיו דומות להחלטותיו של הנגר שמכר את התנור. כאשר עני זה יחזיר את ההלוואה, אף הוא יחזור לנקודת ההתחלה, ויזדקק שוב לצדקה בכדי לקנות אוכל.

עולה מדברינו, כי ההלוואה, בשונה מצדקה המעלה את רמת חיי האדם, הינה כלי שימור כלכלי, שנועד להוריד את הלחץ מעל כתפי הלווה. שימור המצב הכלכלי של הלווה בעזרת ההלוואה יועיל בסופו של דבר גם לשיפור במצבו הכלכלי.

ג. דין התורה

1. איסור ריבית למלווה

איסור ריבית למלווה מופיע לראשונה בפרשת משפטים: "אם כסף תלווה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנשה, לא תשימון עליו נשך" (שמות כב, כד). פסוק זה נמצא בתוך מכלול של פסוקים העוסקים ביחס הראוי ליתום ואלמנה.

¹ הרמב"ם מוסיף תחת הגדרה זו גם את ההלוואה, אך זו לא ההלוואה שאנו מכירים. הרמב"ם משווה בין ההלוואה למתנה ולעבודה, ולפיכך נראה שמדובר בהלוואה לא קצובה בזמן, התומכת באדם ללא גבול.

בימי קדם, הגבר היה המפרנס העיקרי בבית, ובלעדיו יכולתם הכלכלית של היתום והאלמנה נפגעת קשות. עול הפרנסה נפל על היתומים, אשר אינם מוכנים על פי רוב למעמסה זו. מפני הלחץ שיש בבית, פעמים רבות הם העדיפו לקחת הלוואה. כמוסבר לעיל, במקרה כזה הלוואה אינה מוציאה את העגלה מהבורן, אלא במקרה הטוב נותנת אויר לנשימה לכמה חודשים בלבד. מכיוון שהתכנית הכלכלית של הלוואה לא מתאימה להם, לא תמיד היתום והאלמנה מצליחים לעמוד בהלוואה. בכדי לעזור להם חייבה התורה את המלווה בהחזרת המשכון או החפץ המשועבד במידה והלווה צריך אותו.² חוק זה בעצם מבטל חלקית את השפעת המשכון, ומנסה להפוך את ההלוואה לסוג של מתנה.

במקרה כזה, סעיף הריבית הוא אכן בעייתי מאוד. עקרונה של המתנה היא שהיא ניתנת ללא הגבלת זמן, ואילו סעיף ריבית בהלוואה גורם לזמן להיות גורם משמעותי בהלוואה. גם הזכרת החוב לעני מוציאה את הדבר מגדר מתנה,³ כיוון שהיא גורמת לעני להרגיש את עול החוב על כתפיו.

ניתן להסיק מכאן כי איסור הריבית במקרא חל רק במקרה של הלוואה המנסה להידמות למתנה. דהיינו, הפגם בהלוואה עם ריבית קיים רק אם היא ניתנת לצורכי צדקה, אך במידה וההלוואה ניתנה לצורכי עסקים ניתן יהיה להלוות בריבית. במילים אחרות, עצם הריבית בהלוואה אינה בעייתית, אך במקרה של הלוואת-צדקה יש בעיה לחייב בריבית. בכיוון זה הלכו רבים וטובים. למשל, הרמב"ן (דברים כג, כ) מדבר על כך שאיסור ריבית הוא רק מפני אחווה וחסד הצריכים לשרור בין איש לרעהו. גם הספורנו (שם) כותב שאי נתינת ריבית היא סוג של חסד אשר חויבנו בו.

עולם, לדעתי הסיבה לאיסור הריבית בתורה שונה במקצת. ניתן ללמוד זאת מכך שאיסור ריבית מופיע בתורה פעם נוספת, במספר שינויים קלים: "את כסףך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך" (ויקרא כה לז). ראשית, נוספת המילה היחידאית "תרבית", ממנה נגזר המושג "ריבית". בנוסף, האיסור אינו חל רק על הלוואת כסף, אלא גם על הלוואת מוצרי אוכל. נראה כי הסיבה לשינויים אלו הוא הקשרם של הפסוקים, המגיעים לאחר פסוקים העוסקים בדיני שמיטה. נקודות אלו הובילו אותי לתובנה שהאדם הזקוק להלוואה במקרה זה הוא החקלאי.

בניגוד ליתום ואלמנה, החקלאי בדרך כלל אינו נחשב עני. בהנחה שאת שש השנים הקודמות לשמיטה הוא סיים עם רווח קל, ושבשמיטה מותר לו לאכול משדות אחרים, נראה שהוצאותיו לא עברו את יתרת הכסף שיש לו. אף חובותיו משנים קודמות ימחקו כתוצאה משמיטת הכספים, שחלה בסוף שנת השמיטה. כיוון שכך, עיקר הבעיה של אותו חקלאי תהיה השגת מימון לתחזוקת שדהו, על מנת להתחיל את השנה שלאחר השמיטה. לפיכך, הוא יעדיף ללוות כדי שיוכל לשמור את הקרקע.⁴ אם כן, הלוואה זו נועדה לעזור לחקלאי לשמור על יציבות כלכלית למרות שנת השמיטה, ומתאימה מאוד לצרכיו.

במקרה זה, ההלוואה נועדה לעזור לחקלאי לשמור את אורח החיים שהתרגל אליו. די בהלוואה אחת בכדי שהחקלאי יחזור למצב כלכלי תקין, שהרי בחקלאות חלק מהרווח הוא המימון לשנה הבאה. גם כאן, הסכנה הגדולה ביותר היא הפעלת לחץ על החקלאי. על אף שהחקלאי בעל ניסיון, איננו יכולים לדעת איך הלחץ ישפיע על מכירת תבואתו. אינו דומה אדם שמתנהל עם מרווח ביטחון לאדם שמתנהל עם הגב לקיר. לכן התורה חוזרת ומזכירה את איסור ריבית גם במקום זה.

² דין זה מופיע בפסוק הסמוך לאיסור הריבית, בשמות כב, כה.

³ זהו משמעותו של הביטוי "לא תהיה לו כנשה" שנאמר בסמוך לאיסור ריבית.

⁴ במידה ולא הצליח, יש לו הזדמנות שנייה להחזיר את הקרקע, ועל כן מובאים בסמוך דיני גאולת קרקעות.

אם נסתכל היטב, נראה שיש עוד מכנה משותף לשני המקרים. בשני המקרים לו היתה מוטלת ריבית, היא לא היתה פוגעת בלווה בטווח הקצר. אצל העני, גם אם ההלוואה לא תחזור, סכום החוב לא ישנה את התוצאה - גם אם העני ימשכן רבים מחפציו, בעקבות תקנת התורה הם יחזרו אליו ברגע שיזדקק להם. במקרה של החקלאי קיים צפי לרווח, בזכות הקרקע שיש לו, ומעבר לכך, הריבית לא אמורה לפגוע ברווחים של החקלאי בצורה כבדה, במיוחד אם עליו להחזיר תבואה ולא כסף.

הבעיה האמיתית של הריבית היא בטווח הארוך. בהתחשב בעובדה שיש שמיטה פעם בשבע שנים, החקלאי לא יגיע מוכן יותר לשמיטה הבאה. יכול להיות שמעט הכסף שנלקח ממנו בעקבות הריבית הוא בדיוק הכסף שיחסר לו כדי שלא יזדקק ללוות בשמיטה הבאה. ייתכן כי גם העני, אלמלא כסף הריבית ששילם, היה יכול להתגבר על האסון הבא שיפול עליו, ובכך להזדקק פחות לכספים של אחרים.⁵

הריבית אינה נותנת ללווה להתרומם כלכלית. בעולם שבנוי על יציבות, כלי זה עוזר לקבע את המעמד הנמוך כנתון שלא ישתנה, למעט מקרים חריגים. אך התורה, שמטרתה הסופית היא "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד), מבינה את הנזק שהריבית גורמת במרחב הציבורי לטווח הארוך, ולפיכך אוסרת את הריבית.⁶

2. איסור ריבית ללווה

איסור ריבית כלפי הלווה מופיע בפרשת כי תצא. כאן בפעם הראשונה אנו מוצאים את השורש נשך בצורה של פועל: "לא תשיך לאחיך נשך כסף נשך אוכל" (דברים כג, כ). פירוש הפועל "תשיך" הוא לתת נשך.⁷ בשונה מהאזכור בספר ויקרא, המתאר איסור של לקיחת הנשך, כאן האיסור הוא לתת את הכסף המוגדר כריבית. האדם שבפועל נותן את כסף הריבית הוא הלווה. על כן, רוב פרשני המקרא מסבירים שהאיסור בפסוק זה מופנה כלפי הלווה.

נראה שהטעמים שהבאנו לאיסור הלוואה בריבית כלפי המלווה לא שייכים כלל לגבי הלווה. הלווה אינו האדם שממעט בחסד, ולאדם עצמו אין איסור להפסיד ממנו ולהרע את מצבו הכלכלי. עם זאת, נראה שמהקשרו של האיסור אפשר ללמוד טעם אחר לדין.

לפני איסור הריבית, הפרשייה מזכירה איסור על קבלת דבר הנקנה בשכר זנות לבית המקדש. הרמב"ן (שם כג, יט) כותב בטעם איסור זה: "הזונות יעשו בנדה שלהם מצות, חושבות לכפר על חטאתן". לפי הסבר זה עיקר האיסור נובע מכך שקבלת דבר הנקנה על ידי כסף עבודת הזנות, ייתן לזונות תחושה של היתר לגבי עיסוקן השוטף, ויגרום להן להמשיך בקלוקולן ולפתח תרבות לא מוסרית.

בדומה, גם הלווה יוצר תרבות. בהסכמתו להלוואה הוא מעניק לגיטימציה לדרכו של המלווה, וגורם לו להמשיך ולהלוות בריבית גם לאחרים. לאורך זמן, רוב הכספים ירוכזו בידי קומץ קטן של מלווים, וייווצר פער לא בריא בין שכבות העם. בשל התרבות הנוצרת מהסכמתו של הלווה, אסרה התורה גם עליו להיות חלק מעסקת הריבית.⁸

⁵ כיוון שהלווה זקוק לכסף הוא חושב על הכאן ועכשיו, ולכן בדרך כלל לא מבין את המצב. רק לאחר קבלת הכסף הוא מבין את משמעות מעשהו. דבר זה גורם לראות את הסכמתו של הלווה להסכם ההלוואה כהסכמה בלתי שלמה.

⁶ דברים דומים אומר הרש"ר הירש בפירושו לתורה, שמות כב, כד ד"ה "לא תשימוך עליו נשך".

⁷ ראה רש"ר הירש דברים כג, כ ד"ה "לא תשיך".

⁸ חכמים, שהבינו את כוונת התורה, אסרו גם על הערב, העדים והסופר להיות חלק מעסקת הריבית, ומצאו לדבר מקור בפסוקים. עיין בבא מציעא עה ע"ב.

נסכם בקצרה את העולה מדברינו עד כה. עיקר איסור ריבית במקרא נובע מההשלכות אשר הוא יוצר לטווח ארוך מבחינה כלכלית. בשל המטרה לתיקון החברה על כל ממדיה, תיקנה התורה חוק שיעזור להתפתחות הכלכלית של העם.

ד. מקור היתר ריבית בגוי

1. המקור בתורה

המקור המפורש היחיד שעוסק בנושא זה מופיע בספר דברים, סמוך לאיסורו של הלווה. "לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך למען יברכך ה' א-להיך בכל משלח ידך על הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה" (דברים כג, כא). כאמור, המילה "תשיך" מעידה עך כך שהמשפט עוסק בלווה. לכן, נראה שפסוק זה מתיר אך ורק ללוות מגוי בריבית, וכלל לא דיבר על הלוות לגוי.

נראה שטעמו של דין זה ברור לאור מסקנותינו. כפי שראינו, איסור הריבית נובע מהעובדה שעלינו כחברה לפעול למען שיפור כלכלי בעם. לנוכרי אין שום חובה לייצב אדם מישראל כלכלית, שהרי הוא אינו חלק מהעם, ואין עליו חובה לתקן חברה אחרת. איסורו של הלווה נבע מהתרבות שהוא יוצר אצל המלווה. מאחר ואין פגם מהותי בדרכו של הנוכרי, אין שום סיבה לאסור על הלווה ללוות מגוי.

2. המקור בגמרא

התלמוד הבבלי עוסק בשאלת הריבית לנוכרי במסכת בבא מציעא (ע"ב-ע"א ע"א). נראה את סוגית הגמרא ודרכה ננסה להבין האם יש איסור להלוות בריבית לגוי.

מרבבה הונו בנשך ותרבית לחונן דלים יקבצנו (משלי כח, ח) ... אמר רב נחמן: אמר לי הונא: לא נצרכא, אלא דאפילו רבית דנכרי.

רב נחמן, המסכים עם רב הונא, מפרש שהפסוק ממשלי נאמר גם על אדם שמלווה בריבית לגוי. הסיבה הנראית לעין לעונש המתואר בפסוק היא האיסור להלוות בריבית. המסקנה הפשוטה העולה מדבריו היא שאסור להלוות לגוי בריבית.

נראה להסביר כי על אף העובדה שעיקר איסור ריבית הוא בין יהודי ליהודי, רב נחמן תופס את האיסור כמבטא אחריות שיש לנו כעם על העולם. לדעתו, אף אם הגוי אינו חייב לעזור לי, אין זה פוטר אותי מלעזור לו. מטרתנו היא לפתח את עולם, בכל דרך שנוכל.

איתיביה רבא לרב נחמן: לנכרי תשיך, מאי תשיך - לאו תשוך? - לא, תשיך. - לא סגי דלאו הכי?
- לאפוקי אחיך דלא. - אחיך בהדיא כתב ביה ולאחיך לא תשיך! - לעבור עליו בעשה ולא תעשה.

רבא מקשה על רב נחמן מהפסוק בספר דברים, אותו ראינו קודם. רבא משווה בין המילה "תשיך" למילה "תשוך",⁹ ובשל הבנה זו מפרש את הפסוק שלא כפשוטו, ומבין שההיתר הנובע ממנו נוגע גם למלווה. רבא אינו מסכים עם תפיסתו של רב נחמן, ולדעתו אין עלינו חובה לשפר את כלכלת העולם כולו, אלא רק את מצבו הכלכלי של עמנו.

⁹ תשוך היא מילה בעלת משמעות סבילה, בניגוד למילה תשיך. בהתאם, המלווה הוא פסיבי לעומת הלווה ברגע החזרת ההלוואה עם הריבית.

איתיביה: לויין מהן ומלויין אותם בריבית, וכך בגר תושב! - אמר רב חייא בריה דרב הונא: לא נצרכא, אלא בכדי חייו. רבינא אמר: הכא בתלמידי חכמים עסקינן. טעמא מאי גזור רבנן - שמא ילמוד ממעשיו, וכיון דתלמיד חכם הוא - לא ילמוד ממעשיו.

בשלב זה הגמרא מקשה קושיה נוספת על דעת רב נחמן, הפעם מהמשנה, ממנה עולה במפורש שמותר להלוות לגוי בריבית. רב חייא מתרץ שהמשנה התירה לאדם להלוות לגוי בריבית רק במידה ואין לו מקצוע אחר. רבינא מסביר באופן אחר, ואומר שהמשנה דיברה על תלמיד חכם, בעוד רב נחמן דיבר על שאר אדם, עליו אסרו חכמים להלוות לגוי בריבית.

נראה לי שרב חייא ורבינא הבינו את דבריו של רב נחמן באופן אחר מהבנתו של רבא. רב נחמן ביסס את דעתו בעזרת פסוק ממשלי, כך שכנראה אין בדבר איסור מהתורה. על אף זאת, הוא הבין שבפסוק זה מובעת המטרה שלא נלווה כלל בריבית. רב נחמן אינו חולק על כך שמהתורה מותר להלוות בריבית לגוי, אלא על הגישה שיש עלינו מצווה להלוות לגוי בריבית,¹⁰ גישה בה אוהז רבא. כדי להראות שההלואה בריבית לגוי היא רק ברירת מחדל רב נחמן נדרש להסביר את הפסוק באופן שונה.

חכמים, שלמדו מן איסורו של הלווה את הבעייתיות בתרבות הנובעת ממעשה הריבית, תיקנו שאדם שאינו עומד בסף מסוים אינו יכול להלוות בריבית אף לגוי. רב חייא סבור שסוף זה הוא כלכלי בלבד. במידה ופרנסתו אינה מגיעה מהלוואה בריבית, אנו מצפים ממנו שלא יעסוק במקצוע זה. אולם, כל עוד היהודי זקוק לכסף כדי להתפרנס, לא רצו חכמים לדרדרו לעניות ולכן התירו לו להלוות בריבית.

לעומתו, רבינא ראה את הסף כמוכנות מבחינה תרבותית. עסקיו של המלווה בריבית לא נעשים עם יהודים עקב איסור ריבית, והוא מחויב לעשות עסקים רק עם הגויים אשר סביבו. בכדי לסחור רק עם גויים ולא ללמוד ממעשיהם צריך חוסן נפשי עמוק, הנמצא אצל תלמיד חכם. על כן, חכמים אסרו על אדם רגיל להלוות בריבית לגוי "שמא ילמד ממעשיו", אך לתלמיד חכם התירו.

נראה, כי הנזק הגדול בלימוד מדרכי הגויים הוא לימוד דרכי החשיבה העסקית שלהם. זאת מפני שסביר להניח שהיהודי בעל הקהילה לא יבוא למסיבות של לקוחותיו, אלא יבוא דווקא לשמוע את הדרך בה מתכוון הלווה להחזיר את חובו. התפיסה הכלכלית של הגוי נובעת מקיומו שלו בלבד, והרווח שהוא יוצר בא על חשבון האנשים שנמצאים סביבו. אנו חוששים שהיהודי ילמד מדרך זו וישכח את מטרתה האמיתית של ההלוואה - פיתוח כלכלי אזורי ולא אישי בלבד.

בהתבסס על גמרא זו, קבע רבנו חננאל (בבא מציעא ע"ב) שכדי להלוות לנוכרי נדרשים שני התנאים – האדם צריך להיות גם תלמיד חכם וגם לא להחזיק במקצוע אחר. רבנו חננאל הבין שרבינא לא בא לתרץ את רב נחמן, אלא להחמיר על ההיתר שאמר רב חייא. גם אם האדם מחויב לעסוק במקצוע ההלוואה בריבית, בלי ההכנה המתאימה עלול להיווצר נזק תרבותי עמוק, ואנו מעדיפים שיקבץ נדבות ושלא ידרדר לתרבות רעה.

עם זאת, רוב הראשונים קראו את דברי רבינא כפירוש לסברתו של רב חייא. להבנתם שניהם נלחמים בתפיסה התרבותית העלולה להיווצר מחוסר הגבלת ההלוואה בריבית. רב חייא סבור כי ההכנה שמקצוע המלווה בריבית הינו בעדיפות אחרונה תגרום אף לאנשים שיעסקו במקצוע זה להתרחק מהתרבות שהוא יוצר. רבינא הבין שגזרה

¹⁰ סברה זו מקובלת על רוב הראשונים, חוץ מהרמב"ם. הרמב"ם בעקבות הספרי הבין שיש מצווה להלוות בריבית לעכו"ם (ראה ספר המצוות לרמב"ם עשה קצח, מהדורת ר"ח העליר עמ' פד). כנראה הרמב"ם הבין שרב נחמן הסכים לחלוטין להשקפתו של רבא, אך חשש שהנזק הקיים יפגע יותר, כפי שנראה בהמשך.

זו לא שייכת בתלמיד חכם, שאצלו אין חשש שהוא ייטמע בתרבות הנוצרת מהריבית. על כן, כדי להתיר ליהודי להלוות בריבית לגוי די בכך שאחד מהתנאים יתקיים.

איכא דמתני לה להא דרב הונא אהא, דתני רב יוסף: אם כסף תלוה את עמי את העני עמך, עמי ונכרי - עמי קודם, עני ועשיר - עני קודם, ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין, עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין. אמר רב: עמי ונכרי עמי קודם פשיטא! - אמר רב נחמן אמר לי הונא: לא נצרכא דאפילו לנכרי ברבית ולישראל בחנם.

לאחר דיון זה מביאה הגמרא אמרה נוספת של רב נחמן העוסקת בסדרי עדיפויות בהלוואה. לפי מימרא זו יש להעדיף להלוות לישראל בחינם על פני להלוות לגוי בריבית. הגמרא הזו, לדעתי, מוכיחה שרב חייא ורבינא הבינו נכון את דברי רב נחמן. לו היה איסור גמור להלוות לנכרי בריבית, לא היה צריך רב נחמן לומר שעדיף לא לעשות איסור, שהרי זה דבר ברור מאליו.

אמירתו האחרונה של רב נחמן מבטאת את סדרי העדיפויות שלנו בנושא הכלכלי. ראשית עלינו לדאוג לכלכלת עמנו, ורק לאחר מכן נוכל לשפר את המצב הקיים בשאר העולם. יש להוסיף שרב נחמן הסיק את דעתו מפסוק בספר משלי, שמתבסס על המצב הכלכלי שהיה בזמן שלמה מחבר הספר: "איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע כל ימי שלמה" (מלכים א ה, ה). במצב כלכלי כזה, ראוי לאדם שלא ילווה בריבית לשום גורם.

ה. השלכות מעשיות בגולה

לאורך רוב תקופת ימי הביניים, יהודי אירופה חיו תחת שלטון נוצרי. הנוצרים אסרו על עצמם להלוות בריבית, ואסרו על היהודים להחזיק בקרקעות ולעסוק במקצועות ממשלתיים. התוצאה היתה שעל אף האפשרות לבחור במקצועות אחרים, רוב המלווים בריבית באירופה היו יהודים. כך הפך מקצוע ההלוואה בריבית למקור פרנסה שכיח בקהילה היהודית.

מאחר ומקצוע זה היה נפוץ בקהילות אשכנז, הראשונים עסקו רבות בפסיקת ההלכה הנובעת מסוגית הגמרא שראינו לעיל. בעלי התוספות (בבא מציעא ע"ב ד"ה "תשיך") מביאים שלשה נימוקים להתיר את ההלוואה לגוי בזמנם:

ומה שנהגו עתה להלוות לנכרים אור"ת משום דבשל סופרים הלך אחר המיקל וקי"ל כאידך לישנא דמתני הא דרב הונא אברייתא דרב יוסף ולא אסרו מעולם רב נחמן ורב הונא רבית דנכרי.

רבנו תם ראה את סיוע הסוגיה בבבא מציעא כדעה נפרדת של רב נחמן, אשר לפיה חכמים לא גזרו כלל על הלוואה בריבית לגוי, ופסק אותה להלכה. אם כך, אין שום איסור או גזרה שתמנע הלוואה בריבית לנכרי. ממשכים בעלי התוספות ואומרים:

ואפי' ללישנא קמא יש להתיר לפי שיש עלינו מס מלך ושרים והכל הוי כדי חיינו.

טענות בעלי התוספות מכאן ואילך באות להראות שאף מי שחולק על רבנו תם לגבי פסיקת ההלכה מהגמרא, מסכים עימו שכך יש לפסוק בעקבות המצב המציאותי. הנימוק השני המופיע בתוספות הוא נימוק כלכלי מצדו של המלווה. בכדי שאדם יוכל לעזור לאחר, צריך שיהיה לו מספיק כסף לצרכיו הפרטיים. בזמנם, עקב מיסים רבים, לא היה לפוסקים היכולת לומר לאדם שסכום הכסף שבידו מספיק לצרכיו, ועל כן כל העיסוק בריבית הינו כדי להתפרנס.

ועוד שאנו שרויין בין האומות ואי אפשר לנו להשתכר בשום דבר אם לא נישא וניתן עמהם הלכך אין לאסור רבית שמא ילמוד ממעשיו יותר משאר משא ומתן.

הנימוק השלישי טוען שיש להתיר את ההלוואה בריבית בעקבות אונס תרבותי. במצבם של בני הגולה, לא היתה דרך להרוויח ולסחור מבלי להתעסק עם השכנים הגוים. הקהילה לא יכלה לפרנס את עצמה מסחר פנימי בלבד, ועל כן הותר לסחור עם גוים. ברגע שהותר לסחור איתם, איננו יכולים למנוע את חדירת התרבות שהגוי מביא למסחר, הרצון להגדלת הרווח בכל דרך. על כן, אין הבדל בין סחר עם גוי לבין הלוואה בריבית לגוי.

לדעתי, בתירוץ זה אפשר למצוא רובד עמוק יותר. עד לתירוץ זה כל עיסוקנו היה בשאלה האם המלווה יכול להלוות, אך בתירוץ זה אנו עוסקים גם בשאלה האם הגוי מוכן ללוות. האונס התרבותי שעליו מדברים בעלי התוספות הוא ההוכחה שהחברה הנוכרית אינה מוכנה לפעול למען תיקון העולם,¹¹ ואם כך אין לנו סיבה לתמוך בה כלכלית. אף אם מצבנו הכלכלי יאפשר לנו לעזור לגוי להשתקם, ההלוואה לא תועיל לתיקון העולם, ותחטיא את מטרתה. הגוי, בשל התרבות שהורשה בו, לא יחפש איך לעזור לאחרים, אלא ינצל את מעמדו ויהיה חלק מהחברה המקבעת, אשר מנצלת לרעה את כוחה.

תשובתם של בעלי התוספות שימשה את העולם היהודי במשך שנים רבות. כמעט כל פרשן או פוסק המאוחר לרבנו תם שהתבטא בנושא זה השתמש בדרך זו או אחרת באחד מתירוציו, כולל השולחן ערוך (י"ד קנט, א) שפסק אותו להלכה.

ו. המצב בימינו

כפי שראינו עד כאן, כאשר אנו באים לברר האם מותר להלוות לגוי בריבית, עלינו לבחון שני דברים. ראשית יש לבחון האם הנותן יכול לתת, ושנית האם האידיאל שהצבנו בתחילת דרכנו יכול להתבצע על ידי המקבל. נדגים עקרון זה בעזרת שני מקרים מצויים.

1. בנק בבעלות נכרית

מבחינת הנותן, נראה כי אין מניעה בנתינת ההלוואה. על אף שאיננו במצב של "בכדי חייו", כבתקופת בעלי התוספות, מבחינה תרבותית כיום אין עוד חשש שהאדם ילמד ממעשי הבנק. הבנק לא מעוניין שהלקוח ידע את דרכי הפעולה שלו וינסה לעשות זאת בעצמו, ללא תיווך הבנק. בנוסף, הלקוח הממוצע לא מתעניין בדרכי הפעולה של הבנק, כל עוד הוא מקבל תמורה לכספו.

מבחינת המקבל, חלה התקדמות מסוימת בתחום זה מאז הקמת האו"ם. העולם ככלל עוסק הרבה בניסיונות לפתח את המדינות החלשות, ובאופן כללי למעט את העוני בעולם. מדינות העולם עוזרות למדינות שפקדו אותן אסונות, וישנן ועדות ומחקרים רבים העוסקים בעתידו של כדור הארץ.

עם זאת, נראה שטענתו של רבנו תם עדיין תקפה. המרוץ הקפיטליסטי הרדיקלי השורר בעולם גורם לכך שמטרתו של האדם הפשוט היא להרוויח כמה שיותר כסף. גם היום אנו עדים למצב של ניצול ציני של כוח אדם, המוביל להתעשרות של אנשים בודדים.

¹¹ ואולי זו הסיבה שהם העדיפו להבין את שיטתו של רב נחמן באופן אחר משאר הראשונים.

בנוסף, כאשר דנים בבנק, יש לזכור שמדובר בחברה לכל דבר, ולפיכך מטרתו היא בראש ובראשונה לספק רווח לבעלי השליטה. הבנקים מחזיקים בנתח נכבד מכלכלת העולם, ואת רוב הונם הם יוצרים מהלוואה בריבית. ככלל, בנק לא יסכים למודל ללא ריבית מכיוון מציאות כזו תוביל להפסדים כבדים. דרכו של הבנק מוכיחה שהוא אינו רוצה בתיקון העולם, ולכן אין מניעה להלוות לו בריבית, ולפתוח חשבון בבנק בבעלות נכרית.¹²

2. הלוואה לאדם שאינו יהודי

גם כאן נראה שאין מניעה מבחינת הנותן, לכל הפחות עבור יהודי הגר בארץ, אצלו החשש להשפעה חיצונית ירד משמעותית בעקבות אופי מקום מגוריו. בנוסף, חשש זה פוחת בעקבות הטכנולוגיה המאפשרת את ביצוע מהלך ההלוואה מרחוק.¹³ מבחינת המקבל, נראה שגם פה הוא לא מוכן לשינוי בתפיסתו. גוי זה חי כמיעוט בארץ של יהודים, ולפיכך דאגתו העיקרית היא כיצד להסתדר מבחינה כלכלית, ומחשבתו אינה נתונה לכלל העם. אם כן לפי ההגדרות שלפנינו, נראה שמותר להלוות לו בריבית.

אך נראה כי שונה דינו של גוי במדינת ישראל משאר גויים. כיום העבודה הזרה חלפה ברובה מן העולם, ורוב הגויים שומרים על רמה מוסרית בסיסית, המאפשרת לנו להגדירם כגר תושב. הפסוק ממנו לומדים על דינו של גר תושב הוא הפסוק שמופיע לפני פרשיית ריבית של ספר ויקרא: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך. אל תיקח מאתו נשך ותרבית ויראת מא-להיך וחי אחיך עמך" (דברים כה, לה).

מפסוקים אלו לומדים בגמרות שני דברים. מהפסוק הראשון נלמד כי אנו מצווים לתמוך בגר תושב ולעזור לו כלכלית.¹⁴ אולם, לגבי איסור ריבית, כתבה התורה את המילה "אחיך", דבר המלמד על כך שמותר להלוות לגר תושב בריבית, והאיסור חל רק כלפי "אחיך", הלא הוא היהודי. שני לימודים אלו בפסוק נראים כסותרים זה את זה.

כדי ליישב סתירה זו, בעל ה"בית חדש" (י"ד קנט, א ד"ה "דבר תורה") חילק בין גר תושב הצריך עזרה, לגר תושב הרוצה להרחיב את עסקיו. במידה והוא צריך עזרה, עלינו לעזור לו ולתמוך בו בשל היותו גר תושב. אך בגר תושב הרוצה להרחיב עסקיו סיבה זו אינה קיימת ומותר להלוות לו בריבית.

בעקבות דברים אלו, נראה לי שאסור להלוות בריבית לגוי הגר בארץ. בשונה מסתם גר תושב, הנוכרי החי בארץ הינו חלק אינטגרלי מכלכלת המדינה ופיתוחה. כפי שראינו, איסור הלוואה בריבית ליהודי נובע מרצון לפיתוח כלכלי של החברה היהודית. אף חיזוקו של גר תושב החי בארץ גורם לחיזוק הכלכלה היהודית הקיימת בארץ, ולכן אנו צריכים לאפשר לו להתפתח בצורה הטובה ביותר.

ז. סיכום

איסור ריבית בישראל הינו כלי חשוב בהקמת חברה כלכלית יציבה ובעלת יכולת התפתחות. כל עוד אין לריבית השפעה על הכלכלה היהודית, איסור ריבית לא חל, ומותר להלוות בריבית. האיסור שחכמים תיקנו בגולה בנוגע להלוואה לגוי בריבית בעיקר העמיק תודעה זו בעם, אשר עקב המציאות יכול היה להלוות בריבית לגוי, מבלי להיות מושפע מתרבותם.

¹² למרות זאת, חשוב לזכור את סדר העדיפויות - ישראל קודם לגוי, למרות הרווח הנוצר מהלוואה לגוי בריבית.

¹³ זאת בשונה מהמצב בבנק, שם על מנת לקבל הלוואה בדרך כלל יש לקבוע פגישה.

¹⁴ לפי רוב הראשונים הגדרתו של גר תושב היא אדם שקיבל עליו שבע מצוות בני נח. הרמב"ם (מלכים ומלחמות ח, יא) דורש גם קבלה מתוך הכרה בתורה.

בימינו, כאשר הכלכלה הישראלית מתפתחת, חוזר איסור ריבית ונשנה על כל הגורמים המעורבים בפיתוח זה, לרבות כל תושבי הארץ. חשוב לנו לזכור כי על אף שאין לנו חובה הלכתית לעזור למדינות אחרות בתחום זה, עלינו לעזור ולהחיות את תושבי עולמנו, הנכנסים תחת גדר "גר תושב". ברגע שמדינתנו תתבסס כלכלית, תחול עלינו החובה המוסרית לפתח את העולם.¹⁵

¹⁵ כיום אפשר לראות חלק ממגמה זו בדבר שאותו אנו כן מחלקים לעולם - ידע. כמות הידע שישראל פיתחה ומעבירה למדינות מתפתחות בנושאים חיוניים כמו מים וחקלאות הוא עצום.